

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

קציעה כ"ץ

מסורות הלשון ה"ספרדיות" בקריאת המשנה

נסיבות היסטוריות גרמו, שתקופה ארוכה מאוד, מן המאה השלישית לספירה לערך ועד שלהי המאה התשע-עשרה, חדלה העברית להתקיים כשפת דיבור רגילה, שבה מתנהלים חיי היום-יום, ואת מקומה תפסו שפות אחרות.

כל אותה תקופה נתקיימה העברית – כשפה הגויה – בעיקר בתפילה, בקריאה במקרא (בייחוד באותם החלקים שנוהגים לקוראם בציבור – התורה, ההפטרות, המגילות) ובקריאת הספרות שלאחר המקרא (בייחוד המשנה), והיא הועברה במסורות שונות, דור אחר דור, עד ימינו.

אופן ההגייה, ובצדו כל המידע הלשוני הדרוש לקריאה נכונה של הטקסט, נמסר מפהם של מלמדי תינוקות מדור לדור, והקניית הקריאה לתינוקות של בית רבן היא ששימרה את מסורתיה של העברית בתקופה זו. שכן עדות ישראל כולן ראו בהוראת לשון התפילה והקריאה את הבסיס לשמירת החיים הדתיים והרוחניים, והקפידו בה הקפדה מרובה.

העדות נבדלו זו מזו במסורות הקריאה – בהגייתם של עיצורים ותנועות, בצורותיהן של מלים ועוד, והעבירו את הקריאה המדויקת – עדה-עדה על-פי המסורת שבפיה.

עד שהומצאו סימני הניקוד והטעמים היו כל פרטי המבטא וההטעמה של המלים המקראיות שמורים בזיכרוננו של המורה-המלמד, והוא העבירם בעל-פה לתלמידיו. שכן לא תמיד היה די בכתיב האותיות להנחות את הקורא בהגייתן של המלים. כך למשל המלה "דרך" יכולה להיקרא: דֶּרֶךְ או דֶּרֶךְ, ואת המלה "רשע" אפשר לקרוא: רָשָׁע או רֶשַׁע.

הדבר הזה לא רק הכביד מאוד על המורים-המלמדים, אלא אף עורר סכנה שפרטים אלה או אלה יישמטו מזיכרוננו של המורה, והקריאה תימצא שגויה. הצורך להקל את מסירת ההגייה הנכונה, המדויקת, הוליד את סימני הניקוד והטעמים, אשר באו לקבוע בכתב את צורותיהן של המלים במקרא. כך, קריאתן של צורות כמו רָשָׁע – רֶשַׁע, הונחתה על-ידי סימני הניקוד ולא על-ידי הזיכרון.

משיטות הניקוד ששימשו את קהילות ישראל באותם ימים ידועות לנו שלוש שיטות עיקריות, וכולן נוצרו בין המאה השישית לראשית המאה השמינית לספירה. שיטות אלה יצאו מן המרכזים העיקריים שבהם פעלו חכמי המסורה, ממציאי הניקוד, והן משקפות מסורות מבטא שונות של העברית שנהגו במקומותיהם ובדורם.

ואלה שלוש השיטות: השיטה הטברנית, שקבעו חכמי המסורה של טבריה; השיטה הבבלית, שנקבעה בבבל; והשיטה הארץ-ישראלית, שאת מקומה המדויק איננו יודעים, אולם ידוע שהיא נהגה בחלקים של ארץ-ישראל, והייתה שונה מזו של טבריה.

שיטות הניקוד האלה הופצו גם מחוץ למקומותיהן והגיעו אף לקהילות מרוחקות. אולם בסופו של דבר דחתה שיטת הניקוד הטברנית את השיטה הבבלית והשיטה הארץ-ישראלית, ונתקבלה בכל עדות ישראל, להוציא עדת תימן (בתימן שימש הניקוד הבבלי עד לדורות האחרונים, והניקוד הטברני נתקבל שם בתקופה מאוחרת ביחס). זו השיטה המשמשת אותנו עד היום. המסורות האחרות, הבבלית והארץ-ישראלית, נשארו מתועדות בכתבי-יד שבניקוד בבלי ובניקוד ארץ-ישראלי.

המקרא נוקד והוטעם בסימני הניקוד והטעם הטברניים, ובכך נקבע לו נוסח אחיד ומחייב בכל עדות ישראל.

מכאן ואילך המשיכו לעבור בעל-פה, בעת לימוד הקריאה, רק מימושים של האותיות ושל סימני הניקוד הנתונים (כגון דרך הגייתם של העי"ן או הקו"ף, של הקמץ או החולם), בהתאם למסורת המבטא שהייתה נהוגה בכל עדה ועדה, ואילו צורותיהן של המלים המקראיות היו קבועות ומשותפות לכלל ישראל.

סימני הניקוד הנחו, כאמור, את הקורא במקרא, אולם מסורת הספרות שלאחר המקרא, ובעיקר של המשנה, המשיכה לעבור בעל-פה בכל עדה ועדה, וכללה, לבד ממבטא האותיות הכתובות גם את כל פרטי המבטא האחרים שהכתיב אינו מציין. שכן, אף-על-פי שכתבי-יד של משנה נוקדו והוטעמו בטעמים, לא נתקבלה שיטת ניקוד אחידה ומחייבת שעליה ניתן לבני העדות לבסס את קריאתם. אמנם היו עדות שנהגו לקרוא את המשנה מתוך כתבי-יד מנוקדים, ואחר כך מדפוסים מנוקדים, אך הן לא ראו בניקודן של המלים את דרך הקריאה היחידה והמחייבת, והמשיכו לקרוא

כדרך המסורת שבפיהם. לפיכך, מסורות הקריאה במשנה נבדלו זו מזו לא רק בהגייתם של עיצורים ותנועות, כי אם גם בצורותיהן של מלים. כך נהגו במשך דורות, בכל קהילה וקהילה, שתי מסורות קריאה זו בצד זו – אחת למקרא ואחת למשנה.

מסורות הקריאה האלה עדיין מהלכות בקרב העדות בימינו. אמנם הן לא נשתמרו בטהרתן הקדומה, ובמרוצת הדורות חלו בהן שינויים – רובם תוצאה של השפעת לשונות הדיבור של בני העדות, ומיעוטם תוצאה של מגעים בין קהילות, כגון חכמי קהילה אחת שעברו ללמד בקהילה אחרת והעבירו אתם את מסורת קהילתם – אולם למרות כל זאת נמצא, כי הן ממשיכות דרכי קריאה קדומות.

בחירתן של מסורות הקריאה החיות בימינו מעלה, כי אפשר לחלקן לשלוש קבוצות עיקריות על-פי קווי ההגייה האופייניים: המסורת התימנית, המסורת הספרדית והמסורת האשכנזית.

ענייננו כאן הוא בקבוצת המסורות המכונה "ספרדית". קבוצה זו כוללת את קהילות ישראל במזרח (להוציא תימן) ובצפון אפריקה, וכן עדות ספרדיות באירופה (כמו ההולנדית-פורטוגזית, העדות הספרדיות ביוון, בולגריה, יוגוסלביה ואיטליה).

המסורות הנקראות "ספרדיות" מאגדות בתוכן מגוון רחב של מבטאים, אך שלוש תכונות משותפות לכולן: שוויון בהגיית הקמץ והפתח, שוויון בהגיית הסגול והצירי והגיית הקמץ בחברה סגורה בלתי-מוטעמת (הקמץ הקטן) כחולם.

התכונות האלה הן ממאפייניו של הניקוד הארץ-ישראלי שבכתב-יד, שיש בו חילופים בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. מכאן שמבטאה של קבוצת המסורות הקרויה "ספרדית" מבטא ארץ-ישראלי הוא ביסודו, והעדות האלה, אף-על-פי שקיבלו את סימני הניקוד הטברניים כשאר עדות ישראל, לא קיבלו את מסורת המבטא הטברנית. זאת ועוד. בדיקה לשונית שיטתית של מסורות "ספרדיות" בקריאת המשנה מגלה, שאף כי מבטאן ארץ-ישראלי הוא במובהק, יש בהן תופעות לשון מסוימות האופייניות למסורת ההגייה הבבלית של תקופת הגאונים, זו העולה מתוך כתב-היד שניקודם בבלי.

קביעה זו מסתמכת על קריאת המשנה של שלוש עדות "ספרדיות" – בגדאד שבבבל (עיראק), חלב שבסוריה וגרבה שבצפון אפריקה. העדות

האלה, שנתקיימו קיום רצוף דורות רבים, נתגלו כמשמרות מסורות לשון עתיקות. כך, צורות כמו קִרְפָּה, מִרְפָּסֶת, מִרְפָּקוֹ, מִקְלִיד, נִטְפָּל, מִטְפִּיחַ – בפ"א רפה אחרי שווא נח הבא בעיצורים ר', ק', ט' (בניגוד לכללים הטברניים העולים מניקוד המקרא) – מוצאים גם בכתבייד שניקודם בבלי. וצורות כמו שְׁזַבְתָּן, גִּפְפוֹ, הִפְרִיעָה, הִפְרִיחָה – בפ"א שוואית רפה (בנסיבות שבהן על-פי כללי הדקדוק הטברני היא ראויה להידגש בדגש חזק) – מתאימות אף הן למצוי בניקוד הבבלי בלשון חכמים, ששם פ"א בשווא נע רפה כמעט בקביעות.

תופעת דיגושה של ה'ר' בדגש חזק, המשותפת לעדות ה"ספרדיות" האלה ולאחרות בקריאת המשנה, רקעה אף הוא ככל הנראה בבלי. אמנם בני העדות האלה אינם נוהגים להדגיש את ה'ר' בכל המקרים שבהם עיצור ראוי להידגש על-פי כללי הדיגוש הטברניים, והיקפה של התופעה שונה מעדה לעדה, אולם היא קיימת בכמה שורשים ש-ע' הפועל שלהם ר' בבניינים הכבדים. כך אנו מוצאים צורות פועליות, כמו מְטַרְף, גִּרְר, מְגַרְשֶׁת, עֲרַבְתָּם, ושמות פעולה, כגון הָאֲרוֹסִין, בְּרוּרִין, הִטְרוּן.

אמנם אין אנו מוצאים רי"ש דגושה בכתבי-היד המנוקדים בניקוד בבלי, אך מוצאים אותה במסורות קריאת המשנה של יהודי תימן ובמסורת קריאתם את הארמית שבתלמוד הבבלי. מסורת תימן היא היחידה ממסורות העדות הממשיכה את ההגייה הבבלית, ונראה להניח, שהדיגוש בר' שהיא מקיימת אף הוא בבלי, ואפשר שנהג בכמה מלהגיהן של העברית ושל הארמית בבבל של תקופת הגאונים. ההגייה הקבועה של שווא נח והטעמת מלעיל בצורות פועליות, כגון יצאה, אמרו, נותנין, שוברות – בשלוש המסורות ה"ספרדיות" האלה ובאחרות בקריאת המשנה (בקריאת המקרא הן מקיימות באותן התבניות הטעמת מלרע ושווא נע) – מייצגות ככל הנראה קו בבלי, מפני שצורות בשווא נח ובמלעיל מצויות גם במסורות הקריאה של הארמית הבבלית בעדות האלה, וכן במסורת ההגייה של עדת תימן, שהיא, כאמור, בבלית.

מן ההשוואות שהובאו כאן ומהשוואות אחרות עולה, שהמסורת המכונה "ספרדית", אף כי הגייתה ארץ-ישראלית ביסודה, יש בה שקיעי מבטא מן המסורת הבבלית. אפשר אפוא לשער, שבטרם קיבלו עליהן קהילות ספרד וצפון אפריקה את מסורת ההגייה הארץ-ישראלית, נהגה בפיהן מסורת הגייה בבלית.

מן הבחינה ההיסטורית השערה זו מסתברת לאור קשריהן ההדוקים של קהילות ספרד וצפון אפריקה עם המרכז בבבל בתקופת הגאונים, והגירתם של יהודים מבבל לצפון אפריקה. הדעת נותנת, שקשרים אלה יצרו השפעה שמעבר לתחומי ההלכה, ויש לשער, שעם תורתם של גאוני בבל הועברה אף מסורת הגייתם הבבלית. אולם במחצית המאה העשירית לערך, משנתמעטה השפעתה של בבל בספרד ובצפון אפריקה, ונתחזקה בהן השפעתה של ארץ-ישראל, החל, ככל הנראה, תהליך של מעבר ממסורת ההגייה הבבלית למסורת ההגייה הארץ-ישראלית, עד שבסופו של דבר הייתה המסורת הארץ-ישראלית להגייתן הקבועה של הקהילות האלה. גם בבבל עצמה ובקהילות אחרות, שנהגה בהן מסורת ההגייה הבבלית (להוציא את קהילת תימן), הלכה מסורת זו ונעלמה, ואת מקומה תפסה ההגייה הארץ-ישראלית. אולי בהשפעתה של ספרד ובהשפעתם של חכמים שהיגרו מספרד לקהילות אחרות, והביאו אתם את מסורת ההגייה הארץ-ישראלית.

עד כה הזכרנו כמה מן הקווים המשותפים לקבוצת המסורות ה"ספרדיות". ואולם הקבוצה הזאת כוללת, כאמור, מגוון של מבטאים, וההבדלים ביניהם נובעים בחלקם מהשפעת לשונות הדיבור על מסורת הקריאה. נביא אחדים מהם כאן: מימוש שווה לח' ולכ' הרפה, לט' ולת', לק' ולכ' בפי יוצאי העדות הספרדיות של אירופה, לעומת מימושים נבדלים לכל אחד מן העיצורים האלה בפי בני העדות הדוברות ערבית; מימוש שווה לש' ולס' (ולש') בפי חלק מבני עדות צפון אפריקה, לעומת מימושים נבדלים בכל יתר המסורות ה"ספרדיות"; מימוש שווה לשורוק-קיבוץ ולחולם במסורות צפון-אפריקה, לעומת מימושים נבדלים לכל אחת מן התנועות האלה ביתר המסורות ה"ספרדיות".

כמו כן קיימים הבדלים בין המסורות ה"ספרדיות" השונות בקריאת המשנה בתחום הפועל ובתחום השם. כך מצויות צורות פועליות כדוגמת "רָאוּ", "עָשׂוּ" (בהטעמת מלעיל) במסורת ג'רבה, לעומת "רָאוּ", "עָשׂוּ" (במלרע) במסורות בגדאד וחלב, וכדוגמת "קָבְלוּ", "דָּבְרוּ" (במלעיל ושווא נח) במסורת ג'רבה, לעומת "קָבְלוּ", "דָּבְרוּ" (במלרע ושווא נע) במסורות בגדאד וחלב. בתחום השם מצויות צורות כגון "גוֹלָל" במסורות בגדאד ומרוקן, לעומת "גוֹלָל" במסורת חלב. "דָּלִי" במסורת חלב, לעומת "דָּלִי" במסורות בגדאד ומרוקן. "אָלָן" (בדגש חזק בלמ"ד) במסורת חלב, לעומת

"אילן" במסורות בגדאד וג'רבה. "מִלְפֹּן" במסורת ג'רבה, לעומת "מִלְפֹּן" במסורת חלב ו"מִלְפֹּן" במסורת בגדאד.

דוגמאות אלה ועוד רבות אחרות מלמדות, כי אף שלמסורות המכונות "ספרדיות" יש מכנה משותף, הקובע אותן כחטיבה לעצמה, אין הן עשויות מקשה אחת, כי אם מסורות-מסורות, הנבדלות זו מזו בפרטים של הגייה ובפרטים של תצורה.

[מאמר זה מבוסס על חומר שנאסף ונחקר במפעל מסורות הלשון של עדות ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים.]